

Громадянське суспільство в Україні: історичні корені

Олександр Чувардинський,
кандидат політичних наук,
докторант Інституту вищої освіти
АПН України

Проблема громадянського суспільства належить до найбільш актуальних проблем сучасної політичної науки. І це зрозуміло. Утвердження демократичного цивілізаційного перелому покладає громадянське суспільство як одну з необхідних передумов свого становлення та ефективного функціонування. Громадянське суспільство вибудували практично всі народи, спосіб буття яких нині є демократичним. При цьому, кожен з народів у становленні громадянського суспільства спирався не лише на загальносвітовий досвід, але й на власні громадянські традиції. Подібним шляхом має пройти й Україна. Дослідження національних коренів громадянських відносин, своєрідних витоків громадянського суспільства в Україні є завданням, яке потребує невідкладного розв'язання.

Українці – давній і самобутній етнос, виразно виокремлений з-поміж своїх сусідів єдністю мови, культури, території, особливостями психології, безперервним і поступальним процесом державотворення. Як зазначають вітчизняні дослідники, віхи цього процесу – це різні етапи української історії [1; 3; 4; 6]. Водночас українському соціуму притаманні різні аспекти становлення громадянського суспільства. У статті розглядаються витoki українського громадянського суспільства, яке сягає своїми коренями часів Київської Русі.

Сутність, зміст та концептуалізацію громадянського суспільства, як і будь-якого соціального явища, можна дослідити на основі алгоритму: поняття – ідея громадянського суспільства – ідеал – реалізація ідеї у практиці життя [1, с. 22].

Історично і логічно першою формою суспільного життя є рід. Маючи спільного предка, він виступає носієм кровно-родинних зв'язків. Він забезпечив перехідний період від „біологічної популяції” особин

пралюдини до соціальної спільноти людей, від ендогамії до екзогамії, заклав основи суспільної свідомості та її орієнтир на формування традиційного суспільства. Громада була умовою становлення звичаєвого права, яке забезпечувалось громадською думкою та волею влади авторитету, специфічною культурою страху перед неподоланими силами Природи. Характерною рисою звичаєвого (природного) права був орієнтир на „горизонтальні” суспільні відносини.

Як показують дослідження, слов'янський тип громади являє собою організацію місцевого самоврядування співвласників землі. Регламентом слов'янської громади був моральний закон. Вона схилялась до мирного шляху вирішення проблем суспільного життя, а не до насилля, орієнтуючись на природне право та владу авторитету [1, с. 24].

Згадки про українську громаду знаходимо ще у Руській Правді. „Аще поиметь кто чюжь конъ, любо ороужие, любо портъ, а познаеть въ своем мироу, то взяти ему свое, а 3 гривнъ за обиду” [2, с. 78]. Слово „мир” тут без сумніву застосовується у значенні громади.

Носієм державної влади, репрезентатором держави був князь. Князем міг бути тільки член родини Володимира Великого. Князь - верховний правитель країни, а також законодавчий розпорядник. Його функція – законодавчо-судова. Київська Русь не мала певного спадкового права [3]. Брак сталих норм спадщини викликав постійну боротьбу за київський престол, у якій фактично перемагав не той, хто мав більше прав, а той, хто був міцнішим, або кого підтримувало віче. Компетенція і влада князя були необмежені й залежали від його авторитетності та реальної сили, на яку він спирався [4, с. 215].

В традиціях Київської держави князь замальовувався як велична особа, авторитет, до якого всі інші прислуховуються. Ось як згадується князь у Слові Даниїла Заточника: „Ибо щедрый князь – отец многим слугам: многие ведь оставляют отца и мать и к нему приходят. Хорошему господину служба, дослужиться свободы, а злему господину служба, дослужиться еще большего рабства. Ибо щедрый князь – как река, текущая без берегов через дубравы, наполняющая не только людей, но и зверей; а скупой князь – как река в берегах, а берега каменные: нельзя ни самому напиться, ни коня напоить...” [5, с. 231].

При князі була рада-дума, роль якої зростала з ослабленням князівської влади. У Галичині на початку XIII століття спостерігається практично самостійна діяльність ради, що привело до спроби посадити на галицькому столі боярина. Рада була однопалатним становим органом, це явище – типове для країн середньовічної Європи. До її складу входили васали князя – земельна і дружинна знать, вище духовенство, а також представники міських магістратів. Члени ради називались „дружиною”, „думцями”. До її компетенції належали важливі питання внутрішнього і зовнішнього життя країни, землі [6, с. 209].

Важливою політичною формою другої половини XI - XIII століття були

міжкнязівські снemi (з'їзди). Вони обговорювали питання внутрішнього миру, правопорядку, оборони Русі. Ініціатором скликання снемів були великі київські князі [6, с. 212].

Головну військову силу князя становила його дружина, пов'язана особисто з князем, який сам її утримував. Згодом поруч з дружиною обов'язково з'являються „вої” – рушення з міської та селянської людності. Воїв, треба гадати, не міг примусити йти на війну сам князь: багато фактів свідчить, що віче вирішувало питання – давати воїв чи ні. В часи боротьби Ізяслава II з Юрієм кияни заявляли, наприклад, що, незважаючи на любов до Ізяслава, проти „Мономаховича” – Юрія вони не підуть, а проти Ольговичів – навіть з дітьми підуть [7, с. 155].

У Давньоруській державі князь незмінно виступає на тлі дружини, яка становить його найближче оточення, живе при ньому і пройнята його інтересами. Руська дружина дуже швидко настільки зрослася з князем, що діяла разом з ним як механізм, покликаний забезпечити функціонування усього соціально-політичного організму.

Коли дружинник остаточно „сідає” на землю, то перестає бути дружинником і перетворюється на земельного власника – феодала, а отже буде свої відносини з князем вже на нових засадах. У Київській Русі також бачимо багатьох дружинників, що правлять містами як посадники у віддаленні від князя або таких, що живуть у своїх боярських селах. У нас, цілком так само, як і на Заході, з часом дружина все більше віддаляється від князя, здобуваючи земельну посілість. Але близькість зберігається у приїздах до княжого двору.

Складовою частиною дружини були бояри – „начальні люди”, що утворювали верхній її прошарок. Цей прошарок в джерелах називається „кращою”, „старшою”, „передньою” і „великою” дружиною. На Русі до середини XII століття дружина ще була тісно зв'язана з князем. Його влада ще була істотно обмежена родоплеменною знаттю – боярсько-дружинною верхівкою, зборами-вічем, що свідчило про існування залишків родоплеменного устрою суспільства.

Прибічна рада бояр, спочатку – дружина князя, була неодмінним учасником княжої управи. Радитися з старшими членами дружини, а пізніше з боярами, було моральним обов'язком князя. В цьому був зацікавлений і сам князь: дружина завжди могла відмовити йому, якщо він надумав щось, не порадившись з нею. Коли Володимир Мстиславич, готуючи похід на Мстислава Ізяславича, не порадився з боярами, то дружина відмовилася брати в поході участь [4, с. 216].

Повість минулих літ часто описує наради князів з боярами. Наприклад, князь Володимир мав нараду з боярами щодо обрання віри і хрещення Русі [5, с. 55 - 56]. Володимир Мономах у своєму „Повчанні дітям” наголошував на необхідності тримати нараду з боярами [9]. Те, що бояри мали вплив на князя, бачимо й із „Слова о полку Ігоревім”. „И сказали бояре князю: „Кручина, князь, разум твой полонила: вель два сокола слетели с отчего

стола золотого – добыть хотели города Тмутороканя, либа испить шеломом из Дону. Но уже соколам крылья подсекли поганных саблями, а смих опутали путами железными...” [8, с.246].

Треба зазначити, що, незважаючи на моральну обов'язковість нарад, на фактичне існування їх, боярські ради не стали державною інституцією з окресленим складом, компетенцією, функціями, а весь час мали характер випадковий: бували на ній ті, кого запрошував князь, обговорювали питання, які стояли на черзі.

Історичні джерела згадують бояр вже на початку X століття. З початку XI століття розвивається боярське землеволодіння. Боярами ставали дружинники, що осідали на землі, а також місцеві землевласники – земські бояри. Обидві групи, стаючи васалами, одержували землі з колишніх общинних, а також захоплювали незаймані. Літописи XII століття рясніють згадками про боярські села. Оскільки князь забезпечував права своїх васалів як землевласників, вони надавали йому в разі потреби військову допомогу, брали участь у вирішенні державних справ тощо. Таким чином, княжий васалітет доповнювався васалітетом боярським, започаткованим у X столітті. Причому формувався він як васалітет без ленів, тобто без земельних надань. Окремі бояри вже тоді були досить самостійними і мали власні дружини – отроків. Проте, незважаючи на процес розпаду дружинних зв'язків, дружина проіснувала ще у наступний період розвитку феодальних відносин – у XII - XIII століттях. Боярство так і не відірвалося остаточно від князя. Воно не зуміло створити таких інституцій, на побудову яких спромоглася феодальна знать у Західній Європі. Так, зокрема, в Англії було проголошено „хартію вольностей” - своєрідний зразок конституції, в Польщі та в Німецькій імперії почали діяти представницькі владні інститути – сейми. Ситуація, що склалася на Русі, зумовила брак аристократії, тісно пов'язаної із землею та її інтересами. Мабуть, тому в цей ранньосередньовічний період української історії не розвинувся національний патріотизм у масштабах, які спостерігаємо у народів Західної Європи, що сприяв у майбутньому більш швидкому формуванню їх національних держав [10, с. 172].

Віче являло собою орган влади старший, ніж князь. Ще Прокопій згадував про племінну самоуправу слов'ян [4, с. 216]. Згодом, із зростанням влади князя, віча завмирають, і лише тоді, коли влада князів київських занепадає, - знову прокидається віче.

У Києві перший натяк на віче подає літопис під 1024 роком: переможець Ярослава, Мстислав, не посів київського престолу, бо кияни його не побажали. Року 1068 кияни супроти всяких прав обрали князем Всеслава Полоцького, з іншої династії [7, с. 57]. Року 1113 – знову всупереч праву – закликали Володимира Мономаха. Здебільшого князі визнавали за вічем право обрання, затвердження, або, навпаки, відмови.

Князі визнавали волю віча як своєрідний імператив: Ізяслав Давидович пояснював Юрієві Долгорукому, що „не сам їхав у Київ, а кияни посадили

його" [7, с. 178]. Обраний населенням князь мусив „домовитися” з ним, укласти „ряд”. Коли обраний вже князем Ростислав 1154 року пішов у похід, не уклавши „ряду”, йому нагадували бояри, що ліпше „утвердитися з людьми”, і мали рацію, бо він утратив престол [11, с. 210 - 220].

Віче в Україні не набуло таких визначених форм, як то було в Новгороді і Пскові. Воно не мало ані окресленої компетенції, ані порядку скликання. Іноді скликав віче князь.

У Києві, якщо віче скликалось самочинно, то здебільшого збиралося воно на Подолі, на торговищу або біля Турової божниці. Віча, які скликали князі, відбувалися в княжому місті, на „Горі”. Неясно, як проходили вічеві збори, хто голосував. Можна припускати, що велися якісь записи, бо в літописах через сто років подається про що і як говорено на віче. На вічах голосів не підраховували, перемагали ті, кого було більше у наявності. Участь у вічі брали голови родин, господарі [11, с. 233 - 236].

Яку роль відігравало віче, можна побачити з наступних прикладів у Повісті минулих літ, в якій згадується повстання в Києві та осліплення Василька Теревовльського.

„Когда Изяслав со Всеволодом бежали в Киев, а Святослав в Чернигов, то киевляне прибежали в Киев, и собрали вече на тору, и послали князю сказать: „Вот, половцы рассеялись по всей земле, дай, княже, оружие и коней, и мы еще сразимся с ними”. Изяслав же того не послушал. И стали люди роптать на воеводу Коснячка; пошли на гору с вече и пришли на двор Коснячков и, не найдя его, стали у двора Брячислава и сказали: „Пойдем освободим дружину свою из темницы” [5, с. 87].

„И сел Василько в Теревовле, а Давыд пришел во Владимир. И когда настала весна, пришли Володарь и Василько на Давида и подошли ко Всевожью, а Давыд затворился во Владимире, стали они около Всевожя, и взяли город приступом, и запалили его огнем, и побежали люди от огня. И повелел Василько иссечь их всех, и сотворил мщение над людьми неповинными, и пролили кровь невинную. Затем же пришли к Владимиру, и затворился Давыд во Владимире, а те обступили город. И послали к владимирцам, говоря: „Мы не пришли на город ваш, ни на вас, но на врагов своих, на Туряка и на Лазаря и на Василя, ибо они подговорили Давыда, и их послушал Давыд и сотворил это злодейство. А если хотите за них биться, то мы готовы, либо выдайте врагов наших”. Горожане же, услышав это, созвали вече, и сказали Давыду люди: „Выдай мужей этих, не будем биться из-за них, а за тебя биться можем. Иначе отворим ворота города, а ты сам позаботься о себе”. И поневоле пришлось выдать их” [5, с. 137].

Таким чином, вже на початок IX століття можна говорити про існування ранньофеодальної Давньоруської держави, яка безперервно і швидко розвивалась протягом X та першої половини XI століття. Це пов'язано не тільки із зростанням економічної сили міст, але й з підвищенням політичного значення міської маси, з якою були змушені рахуватися

не тільки верхівка суспільства, але й численні князі [12, с. 359]. У вічі брали участь різні прошарки давньоруського суспільства. Визначаючи коло питань, що входили до компетенції віча, дослідники відносили до їх числа законодавчі, судові, а також питання війни і миру. Стосовно ж внутрішнього управління, то віче, хоч і мало на нього значний вплив, відводило головну роль князівській адміністрації [6, с. 215].

Дослідники відзначають, що ні в X столітті, ні в першій половині XI століття для розвитку вічового ладу сприятливих умов у Києві немає. Влада київського князя досить сильна, місто ще політично слабке для того, щоби поряд з князівською владою могло процвітати віче [12, с. 361 - 362].

Оглядаючи діяльність боярської ради та віча, можна зробити висновки, що за час X - XIII століть вони не набули парламентарних форм, не перетворилися на певні інституції і залишилися випадковими зібраннями. Навіть у Галичині, де була міцна верства боярства та міського патриціату, вони не спромоглися надати вічу і боярським радам характеру певних інституцій [4, с.213].

Населення українських земель поділялася на дві великі категорії: вільних і невільних людей. Верхівку вільних людей становили члени княжої дружини, - зрозуміло, не всі дружинники, а так звані „княжі мужі”, еліта, що виступали як дорадники, співучасники всієї діяльності князя. Головною ознакою дружини була добровільність; кожен з „княжих мужів” міг „без зради” покинути князя і перейти на службу до іншого [11, с. 301 - 302]. З-поміж княжих мужів обирав князь воевод та інших урядовців. Спочатку верхівка дружини відрізнялася від земської верхівки – боярства старовинного, місцевого походження. Але в XI столітті ці дві групи злилися в одну – боярство. В Києві і взагалі в Україні боярська верства не відокремилася від багатого купецтва, промисловців.

Нижчу групу вільного населення становили селяни – смерди. Вони володіли власним господарством, полем, двором, худобою. Смерди платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми. „Руська Правда” охороняла особу і господарство смерда як вільного, але кара за злочин проти смерда була меншою, ніж за злочин проти боярина чи „княжа мужа”. У XII - XIII століттях у всій Україні поширюється боярське землеволодіння і в зв'язку з цим зменшується число незалежних смердів. Навпаки: зростає група смердів, залежних від землевласника, які працюють на боярській землі, залишаючись вільними [11, с. 315 - 318; 12, с. 210 - 246].

Селянські сім'ї разом зі своїми земельними володіннями об'єднувались у сільські територіальні обини, що називалися „верв”, „мир”, „людіє”. Община розподіляла також державні повинності, податки, споряджала воїнів на вимогу князя, будувала фортеці, мости тощо. Разом з тим, общини нерідко виступали проти сваволі феодалів.

Водночас період XII - XIII століть в Україні став часом економічного і політичного зміцнення середніх верств, насамперед міщанства, що

обумовлювалося швидким зростанням міст. Прагнення деяких володарів зміцнити свою владу в державах-князівствах, які утворилися після розпаду Київської держави, знайшло активну підтримку міського населення.

Література:

1. **Горпинич О. В.** Соціальна робота як фактор формування громадянського суспільства. Дис. ... к. філос. н. 09.00.03. – Запоріжжя, 2005. – 194 с.
2. Краткая Русская Правда по Академическому списку XV века. – С. 37 - 87. // Тихомиров М. Н. Пособие для изучения русской Правды. – М.: Издательство московского университета, 1953. – 194 с.
3. **Толочко А. П.** Князь в Девней Руси: власть, собственность, идеология / АН Украины. Ин-т истории Украины. Ин-т украинской археографии; Отв. ред. Н. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
4. **Полонська-Василенко Н.** Історія України: у 2 т., т. 1. До середини XVII століття. – 3-те вид. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.
5. Художественная проза Киевской Руси XI – XIII веков. Составление, переводы и примечания И. П. Еремина и Д. С. Лихачева. – М. Гослитиздат, 1957. – 370 с.
6. **Толочко П.** Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
7. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 2. – 1993. – 544 с.
8. Художественная проза Киевской Руси XI – XIII веков. Составление, переводы и примечания И. П. Еремина и Д. С. Лихачева. – М. Гослитиздат, 1957. – 370 с.
9. **Мономах Володимир.** Поучення. – С. 454 - 462 // Літопис Руський (Ипатьевская летопись) / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
10. **Терещенко Ю.І.** Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVII ст. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
11. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 3. – 1993. – 592 с.
12. **Греков Б. Д.** Киевская Русь. – М.: Госполитиздат, 1953. – 570 с.